

Szemle

A szellemtörténet és Barta János

Imre László: *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei.*

Barta János pályája és a szellemtörténet

Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2011, 168 l.

„A műszavak [...] rendkívül hasznosak, mert jelentékenyen megkönnyítik a gondolatok közlését. De ha csak hamarjában is végiggondolunk egynehányuk történetén, igen megokolt az aggodalom, hogy vajjon elérhető-e a fogalom olyan egyértelműsége, határozottsága, amely egyetlen szóba zárható, akkor is, ha nem tárgyról, hanem szellemi tartalmakról van szó.” – indítja Joó Tibor a szellemtörténetről írott összefoglaló munkáját eleve a címkéhez kapcsolt bizonytalanság jelzésével.¹ S a kitűnő eszmetörténész igazságát nem nehéz belátnunk – a *szellemtörténet* fogalmát nagyon is sokféle, tágabb-szűkebb problémavetületben értelmezhetjük, foghatjuk fel. A múlt század húszas éveiben kiteljesedő szellemi mozgalomból lényegi momentumként emelhetjük ki a pozitívizmus elleni lázadás étoszát, a filológia túlterjeszkedésének kritikáját, az irodalomtörténet tárgytörténeté, a nyelvtudomány hangtanná sorvasztása elleni tiltakozást. De a szűkebb szakmai metódusok szintjéről tágabb szférákba is átléphetünk. A szellemtörténet kialakulását számon tarthatjuk az embertudományok és természettudományok háborújának részeként, az irodalmi, embertudományi megismerés intuitív, művészi karaktere melletti állásfoglalásként; a vonatkozó szövegekből rendre kiolvashatjuk a spekulatív módszereket meghaladó „művészi ihletésű típusformálás”, a „művészettel átszőtt tudomány”² igényét, akarását. A mozgalom tágabb, filozófiaiabb értelemben persze abban a sok évszázados küzdelemben is elhelyezhető, amelyet az idealizmus a materializmus ellen vív, és amelynek során a sarokba szorított szellem különösen a modern korban kényszerül új meg új erőfeszítésekre. De gondolhatjuk azt is, hogy a szellemtörténet szükségképpen megidézi a hegeli objektív szellemet vagy annak alakváltozatait, s mindenképpen feltételez valamiféle szupraindividuális erőt. Spengler, Spranger, Worringer, Strich, Thienemann, Prohászka Lajos – láthatjuk így – az objektívált szellem művelődéstörténeti, társaslélektani vonatkozásait fürkészik, s nem az individuális teremtésre kíváncsiak. Babits Mihály ismeretesen éppen erre a momentumra alapozta kritikáját 1931-es írásában, „szociologikusság”-ot és esztétikai közömbösséget vetve a mozgalom szemére. „A szellemtörténeti módszer azt kívánná, hogy a határokat magából a kollektív márványrajz szemléletéből olvassuk ki. Sehol nem annyira kétes eljárás, mint éppen az irodalom terén. Kollektív jelenség-e az irodalom? Igazi lényegében aligha [...] Divat, közönség, közvélemény stb. mind nem irodalmi tény, ha-

¹ JOÓ Tibor, *Bevezetés a szellemtörténetbe*, Bp., Franklin-Társulat, 1935, 5.

² POSZLER György, *Szerb Antal*, Bp., Akadémiai, 1973, 94.

nem társadalmi, s a tudomány, mely elsősorban ezeket kutatja, nem irodalomtörténet, hanem szociológia lesz.” – írja a költő-esszéista a Nyugatban megjelent vita-indító tanulmányában.³

A mondottakhoz természetesen azt is hozzátehetjük, hogy a kollektív objektívációkat a szellemtörténet rendszerint tipológiaalkotás segítségével deríti fel, jeleníti meg. A *klasszikus* és a *romantikus*, a *vándor* és a *bujdosó* ellentétpárjai, az *udvari ember*, a *magyar barokk*, a *preromantikus lélek* és társaik ilyen, mindannyiunk számára ismert, nevezetes analógiás gondolati eredmények. S a nagyarányú, látványos analógiákhoz természetesen megint csak fűzhetőek fenntartások, kételyek. A józan ész kritériumaihoz mindig is ragaszkodó, nagy tapasztalatú irodalmár, Poszler György az új évezred elején például aligha véletlenül fejezi ki tanácstalanságát arról töprengve, vajon mit hoz a bujdosó és a vándor szintézise Európának.⁴ De a nagyvonalú tipológialkotókkal szemben maga Imre László is nemegyszer meglehetősen szkepszist mutat. Megütkezéssel olvassa Karácsony Sándor „ama okfejtéseit, amelyek a magyar grammatika bizonyos jellemvonásaiból vonnak le következtetést »magyar észjárás«-ra vagy történelmi küldetésre vonatkozóan”, és Hamvas Béla nagy bornépekre vonatkozó koncepcióját „felszínes okfejtés”-ként, „leegyszerűsítő nemzetkarakterológia”-ként, „a szellemtörténet ihlette ötletszerű koncipiálás példája”-ként címkézi meg.⁵ A műegész individualitására, „testiségére” irányuló figyelmet a szellemtörténetben persze nemcsak az analogikus étosz korlátozza. A huszadik-huszonegyedik század irodalmár kutatója számára a különféle close readingek, formalista, strukturalista iskolák, narratológiák, kognitív poétikák után méltán tűnhet problematikusnak a *lélek* és az *élmény* preferenciája, a már Dilthey által vallott pszichológia-központúság, a filozofikus kitágítások kultusza s a nyelvi megvalósulás negligálása, mellőzése.

Sokféle látószög, sokféle gondolati eredmény, definíció, fogalomhasználati szabály – a szellemtörténet fogalma minden nézőpontból sajátos problémahalmazt mutat, más-más kritikai és értékelő vonatkozásokat nyit meg a kutató előtt. Imre László a szellemtörténetről és Barta Jánosról írott könyvében (alighanem helyesen) sem végső definícióra, sem erős szisztematizációra nem törekszik. A fent jelzett látószögeket rendre megnyitja, de a szisztematikus elrendezést mellőzi. A különböző szempontokat és a hozzájuk kapcsolódó dilemmákat az egyes fejezeteken belül szabadon váltogatja, variálja, mellérendelően alkalmazza; az európai és a magyar szellemtörténetet (a hazai „mozgalom” előzményeit és utóhullámain) megidézve legfeljebb az időrendhez tartja magát, a szisztematikus fejlesztési, következtetési elvekhez egyáltalán nem ragaszkodik rigorózus következetességgel. Úgy is mondhatnánk, hogy nem *disszertáció-műfajban*, hanem *esszéstanulmányban* gondolkodik. Írásában nemcsak a mellérendelő, variációs szabadság elvét használja ki, de a kisebb-nagyobb ugrásoktól, a tágabb, lazább asszociációs mezők bejárásától, a szintváltásoktól sem riad vissza. (Néha még olyan kitérőt is találhatunk a könyvben, amelynek

³ BABITS Mihály, *Esszéek, tanulmányok*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, II, 311.

⁴ POSZLER György, *Vándorok és bujdosók*, Korunk, 2008/5, 74.

⁵ IMRE László, *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei. Barta János pályája és a szellemtörténet*, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2011, 28, 48.

inkább a jegyzetek közt, s nem a főszövegben volna a helye. Azt hiszem, ilyen a szellemtörténeti analógiák kapcsán felemlegetett rockopera-példa is, az *István, a király* manipulatív értelmezésére tett célzás. „Egy Szent Istvánról szóló rockoperát úgy lehetett értelmezni az 1980-as években, hogy idegen fegyverekkel, a többség nyilvánvaló ellenkezése mellett is lehet az ország jövőjét pozitív irányba segítő döntést hozni, akár kegyetlen megtorlások kíséretében is.” – jegyzi meg egy helyütt a szerző.)⁶

Az esszé tanulmány természetesen nem föltétlenül felületesebb, pontatlanabb, értéktelenebb műfaj, mint a disszertációs értekezés. Ráadásul az Imre László-i kapcsolások, asszociatív utalások, analógiateremtések túlnyomó többsége a nagyobb szabadságfok ellenére is igen tartalmas, szemnyitogató. A negyedik és az ötödik fejezetek különösen bővelkednek a nem bevett, szokványos, mindazonáltal érdekes és alkalmas analógiákban. A szerző mind *A' Nemzet' tsinosodását*, mind a *Nemzeti hagyományokat* a nemzeti klasszicizmus koncepció lehetséges előzményeiként tartja számon, Kemény Zsigmond 1850-es nagy röpiratának nemzettipológiáját Prohászka Lajoséval veti egybe, Lukács György kommunista fordulatáról szólva pedig a szellemtörténeti és a marxista korszak közti összefüggésekre, folytonosságokra, az eposzi totalitás és az osztály nélküli társadalom víziójának analogikus kapcsolatára hívja fel a figyelmet. Nem kifogásolhatjuk azt sem, hogy a szellemtörténeti gondolatmenetet időnként tizenkilencedik századi irodalmunkhoz kapcsolódó kitérők gazdagítják, színesítik, hiszen a szerző a korszak egyik legjobb ismerője. *Az ember tragédiájáról* szólva így korrigálja Imre Thienemann Tivadart, rajzolja ki a teremtő értékorientáció alapján a mű egész vázát, szerkezetét, s így foglalja össze Barta Jánost megidézve néhány mondatban (számomra hitelesen, meggyőzően) Petőfi Sándor költői karakterét.⁷

A végső definíciótól való tartózkodás és a sokirányú kapcsolatsor-megjelenítés, az időben mindegyre oda-visszazogó szemlélet, az analogikus látás, úgy tűnik, összefügg Imre László alapvető tudósi meggyőződésével is. A kutató, amint meggyőződés-fölfedő, módszertani alapokat jelző megjegyzései mutatják, alapvetően a magyar irodalomtudomány nagy konzervatív hagyományával tart rokonságot. Megöröklé és továbbviszi Horváth János minden fontos attitűdjét: a spekulációkkal szemben éppúgy tartózkodó, a látszatkeltés, mutatványállítás gesztusait éppúgy kerüli, a neofita újszerűség kultuszát éppúgy elutasítja (s lelke mélyén talán még az autochton irodalomtudományi módszertanhoz is épp annyira vonzódik), mint a nagy huszadik századi irodalomtörténész-előd. „Az elmúlt félszázad során az újabb iskolákat [...] többnyire ellenkezés fogadta nálunk, majd csakhamar egyfajta kizárólagosság igényével léptek fel, aztán mintegy háttérbe szorultak, eltűntek, mintha a „piac” törvényei (reklám, hatalmi vetélkedés, egy idő után újjal felcserélés) itt is érvényesülnének. Jelen munka egy másfajta feldolgozás lehetőségét veti fel. Ne csak az egymást követés, az ellentétekkel változás rendjére ügyeljünk, hanem arra is, ami

---

⁶ I. m., 89.

⁷ I. m., 75–76, 153.

időben meghosszabbítva tovább él, átalakulva funkciót és alakot cserél, új életre kelve gazdagít.”, „[...] bár a különböző, egymást váltó irodalomtudományi iskolák jó darabig a megelőző módszer és program cáfolása révén igyekeztek elfogadtatni magukat, létezik emellett (sőt, megerősödni látszik) az a lényegesen értékfogékonyabb tradíciószemlélet, amely eleven, hasznosítható módszertani és gondolati bázisnak tekinti a múltat.” – jeleníti meg e konzervatívizmust Imre a kontinuitás, az alakváltó ismétlődés elve mellett téve hitet. „(A szellemtörténet abban is előfutára sok XX. századi iránynak, hogy hatalmas apparátussal lebonyolított, sőt megbonyolított intellektuális eljárás után banalitásokhoz jut végeredmény gyanánt.)” – jelzi egy közbevetett, zárójeles megjegyzésben, hogy nagyon is ismeretesek számára az embertudományok homlokzatállító, presztizscélzatú gesztusai, és hogy a „mutatványi érték” s a „megértési érték” nem egy elméleti produkcióban éppenséggel fordított arányban lehet egymással.⁸

A magyar szellemtörténet választásújtjai... a maga sokoldalú szabadságával együtt (vagy részben éppen ezért is) sok-sok értékes eredményt hoz. A könyv első száz oldala a korábbi célirányos, ökumenikus, áttekintésekhez (H. Lukács Borbála 1971-es kis könyvéhez, Poszler György Szerb Antal-monográfiájának vonatkozó részeihez) képest is tágabb, sokoldalúbb képet ad az irányzatról. A kilencvenkilencedik oldaltól azonban a szerző új témába kezd, az ötödik-hatodik-hetedik fejezetekben Barta János pályaképét rajzolja fel. A vállalkozás, nem vitás, egyáltalán nem idegen testként illeszkedik a szellemtörténeti áttekintésekhez, már csak azért sem, mert Barta pályáját ismeretesen szellemtörténészként, Eduard Spranger követőjeként kezdte. A fiatal tudós *Az ismeretlen Madách* című könyvében egyértelműen a német mester karakterológiai nézőpontját vette át. A személyiséget egyetlen karakterjegyre vezette vissza, s ezt Madách Imrénél a költői törekvések szétszórtságának, a formalitás gyöngeségének és az életszomj, a vitalizmus elsöprő erejének ellentétében, kettősségében jelölte ki. A pszichológiai, filozófiai és irodalmi gondolkozásmódok között ingázó Barta János az 1931-es, pályakezdő műben – Imre László is így látja – „nem irodalomtudósként, hanem karakterológusként szólalt meg”. A könyvben „alig találni [...] irodalmi szakkifejezést”, a Madách-elemző levelek és életrajzi tények bázisára épít, s különösen a házassági katasztrófa jellemteni következményeit taglalja részletesen.⁹

Barta karakterológiai érdeklődése a harmincas-negyvenes években is megmaradt, de a fiatal tudós látótere egy újabb nagy szellemi területtel, az egzisztenciál-filozófiákkal bővült. A kutató Berzsenyihez, Vörösmartyhoz, Kosztolányihoz és az újfent tanulmányozott Madáchhoz is immáron e szempontból közeledett – a költői létezmódra koncentrált, az egzisztenciális létterek felvázolását kísérelte meg. Az irodalmiság, a szövegiség, a poétika iránti érdeklődés Imre László korrekt meglátása szerint a negyvenes évek végére érlelődött meg Barta János kutatói egzisztenciájában, s a változást legtisztábban az 1948-as Horváth János emlékkönyvben megjelent

---

⁸ *I. m.*, 8, 97-98, 22.

⁹ *I. m.*, 101,

Ady-tanulmány mutatja, szemlélteti. Az „immanens irodalmi háló”,¹⁰ amint az elmélyült, különlegesen érdekes (Horváth János Ady-konceptióját alkotó módon továbbgondoló) Barta-írás tanúsítja, immáron kialakult. Ám ennek, úgy tűnt, jó ideig nemigen lesz haszna, hiszen az államosított tudományos életben a kommunista szemlélet vált kötelezővé, s a doktriner előírás-rendszer nemcsak a szellemtörténetet, karakterológiát, de az irodalmias nézőpontot is lehetetlenné tette. Az állampárti kommunizmus első öt évében a tudománynak jobbjára csak a behódolás és a szolgáló követés lehetősége jutott,¹¹ és a szellem, az autochton irodalmiság jogainak érvényesítése a későbbiekben is csak visszaeséseken, megtorpanásokon keresztül, lassan-lassan, évtizedekre elhúzódó processzus során haladt előre. Imre László Barta Jánost mindenesetre (teljes joggal) e korrektív visszavétel főszereplőjeként mutatja be. Az elemző az 1954-es Jókai-tanulmánytól (az 1955-ös budapesti nemzetközi tanácskozástól) a Vajda-, Tolnai-, majd az Arany-, Kemény-tanulmányokig követi Barta tudósi pályáját, korrektül felvázolva a realizmus relativizálásáért, az ábrázoló funkció bővítéséért, meghaladásáért, a kommunista irodalomtörténeti dogmák meg-ingatásáért folytatott küzdelem stációit.

Ha a szellemtörténeti összefoglalás bővelkedett eredményekben, a könyv második részéről ez még inkább elmondható. Imre pályaképe nagyarányúságában, kidolgozottságában és elmélyültségében fölülmúl minden eddigi, Barta János munkásságának elemzésére törekvő kísérletet. S a nagyszabású portré, mint már említettem, nem is erőszakoltan illeszkedik a szellemtörténeti okfejtésekhez. Már csak azért sem, mert Barta karakterológiai érdeklődése a hatvanas, hetvenes években némileg valóban újraéledt,¹² és a kutató a gazdasági, anyagelvű marxista szemlélet kritikáját a szellem érdekeit érvényesítve, „szellemtani” tradíciókhoz fordulva kísérte meg. Mindazonáltal a szellemi érdekeket érvényesítő szemlélet még nem esik egybe a szűkebb, korrektebb értelemben felfogott szellemtörténet jellegzetes problémafelvetéseivel, problémakezeléseivel. Igazában már a Jaspers és Heidegger egzisztenciálfilozófiáját felhasználó Barta sem a szó szoros értelmében vett szellemtörténeti megfontolásokat alkalmazta, és a hatvanas-hetvenes években végképpen sokféle olvasottságot, filozófiai, esztétikai tanultságot mozgósít, amikor a kommunista szűkösöget tágítani igyekszik. A szellemtörténeti tradíció túlzó érvényesítésére hajló értelmezőt egyébként a szellemtörténeti hagyományra visszatekintő tudós megnyilatkozása is óvatosságra intheti. „A szellemtörténeti módszer idején szokás volt egy kor művészetét vulgarizáló módon a kor vagy egy embercsoport lelkiségére vezetni vissza – a kettőt egymásból magyarázták – azaz nem magyaráztak semmit. Pl. a gótikus művészetet a gótikus emberből vagy gótikus lelkületből származtatták.” – idézi Imre László is Barta János erős kritikáját, s azt is hozzáteszi, hogy a bírálatot őszintének kell látnunk, mert az akadémikus pro-

---

¹⁰ *I. m.*, 137.

¹¹ Barta János 1953-ban megjelent, a korszak vonásait szükségképpen magán viselő Arany-monográfiájáról Imre László tapintatosan nem ejt szót.

¹² Az újjáéledést ismeretesen a lélektani-karakterológiai megfigyeléseket is bőven tartalmazó Vajda-tanulmányok illusztrálják legszemléletesebben.

fesszor az ironikus megjegyzés-tétel idején már meglehetősen szabadságot engedhetett meg magának.¹³

A szellemtörténeti illesztés, látjuk, néhány ponton nem tűnik simának, hézag- és törésmentesnek. Annál inkább, mert Barta János kutatói egzisztenciája, érdeklődése a pálya végére végképpen átalakult. Olvassunk csak bele utolsó, még életében megjelent kötetébe,¹⁴ s mihamar meggyőződhetünk arról, hogy a pszichológiai, karakterológiai, filozófiai érdeklődés már nem játszik kiemelkedő szerepet munkásságában. *A nagyidai cigányok*, az ötvenes évekbeli Arany-versek, az *Őszikék*, a *Tetemrehívás*, a *Széchenyi-óda* elemzője arányos-változatos, de alapvetően irodalmias elemző módszertant érvényesít, sőt, Barta a close reading, a poétikus, nyelvi figyelem jegyében sok-sok szövegcentrikus, finom megfigyeléssel ajándékozza meg az olvasót. Imre László maga is sokszor említi, hogy a nagy huszadik századi tudós a szellemtörténettől (annak pszichológiai érdeklődésétől, karakterológiai, tipológiai étoszától, filozófiai-művelődéstörténeti beágyazottságától) végül a „testiesen vizsgálódó”, poétikai, szövegérdeklődési irodalomhoz talált el. Ilyen értelmű, kidolgozott, részletesebb folyamatrajzzal azonban (talán csak a megfelelő terjedelem hiányában) egyáltalán nem szolgál; s arra sem igen utal, hogy a filozófiától az érett Barta nemegyszer határozottan elhatárolódott, kedves fiatalkori bölcselőit, pályája első felére visszatekintve nagy vezetőkként s félrevezetőkként emlegette. E „megtérés” hogyanjának mikéntjének elmélyültebb, alaposabb kibontása, azt hiszem, mind Barta János vonatkozásában mind az általánosabb tudományos tanulságokat illetően sok fontos eredménnyel járna. De egy biztos: a *Tetemrehívás* nyelvalkotó remekléseiben gyönyörködő, a fájdalom változatainak nyelvi rögzítéseit, az áruló jel elmaradásának változatos körülírásait fölfedő értelmező immáron csillagtávolba került a magyar szellemtörténet mozgalmától, eszméitől, karakteres képviselőitől.

Nyilas Balázs

---

¹³ *I. m.*, 138.

¹⁴ BARTA János, *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987.